

Słowa kluczowe: inwentarz kościelny, jezuici, kościół zamkowy, Malbork, złotnictwo

Keywords: church inventory, Jesuits, castle church, Malbork, goldsmithing

*Marek Jodkowski*¹

UNIwersytet WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE, POLSKA

ORCID: 0000-0001-9793-9935

INWENTARZ KOŚCIOŁA NAJŚWIĘTSZEJ MARYI PANNY NA ZAMKU WYSOKIM W MALBORKU Z 1829 R.

WSTĘP

Dzieje kościoła Najświętszej Maryi Panny na Zamku Wysokim w Malborku charakteryzują się wyjątkową dynamiką przemian. Przede wszystkim posiadał on wielu administratorów, reprezentujących nie tylko środowisko kościelne, jak i świeckie, inną przynależność państwową, ale również odrębne denominacje chrześcijańskie, co przekładało się na zróżnicowanie jego funkcji oraz przeznaczenia. Jako świątynia konwentualna był dla wspólnoty krzyżackiej głównym miejscem celebracji liturgicznych. Jej marginalizacja postępowała jednak po II pokoju toruńskim w 1466 r. Podporządkowany proboszczom malborskim kościół ten stał się filią, co niewątpliwie kładło się cieniem na jego wyposażeniu. Janusz Hochleitner wykazał, że znacznie powiększono jego inwentarz na początku XVII wieku.

1 Ks. dr hab. Marek Jodkowski, prof. UWM - doktor habilitowany nauk teologicznych w zakresie historii Kościoła, magister historii sztuki, archiwista. Zatrudniony jako profesor uczelni na Wydziale Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie (ul. Hozjusza 15, 11-041 Olsztyn) oraz jako adiunkt w Instytucie Północnym im. Wojciecha Kętrzyńskiego (ul. Partyzantów 87, 10-402 Olsztyn). Pełni urząd dyrektora Wydziału Sztuki Kościelnej Kurii Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, diecezjalnego konserwatora zabytków oraz przewodniczącego Komisji ds. Budownictwa Sakralnego i Konserwacji (e-mail: marek.jodkowski@uwm.edu.pl).

Niestety, w czasie wojny polsko-szwedzkiej z lat 1626-1629 wojska agresora zamieniły świątynię zamkową na magazyn. Zdemolowano przy tym wszystkie ołtarze, wyrwano drzwi od dwóch zakrystii, wykradziono piszczałki z organów oraz zrabowano ornaty, antepedia, komże, obrazy, księgi i cyborium. Jeszcze w połowie XVII wieku nie odnowiono zarówno ołtarzy, jak i organów. W 1664 r. kościół zamkowy dostał się pod kuratelę jezuitów. Zakonnicy przenieśli do niego obraz Matki Bożej z dawnej kaplicy nadbramnej oraz wykonali nowe ołtarze. Niestety, wiele szkód poczynił pożar z 1668 r. Dość szybko jednak wyremontowano ten obiekt sakralny². Kolejne znaczące prace przy świątyni przeprowadzono ze środków dworu polskiego w 1731 r. Pomimo kasaty jezuitów w zaborze pruskim, kościół zamkowy pod koniec XVIII i przez większość XIX wieku nadal służył wspólnocie katolickiej, co obligowało jego użytkowników do troski o jego wyposażenie. Wraz z restauracją zamku przeprowadzoną w drugiej połowie XIX wieku świątynia przestała pełnić funkcję sakralną, a jej dalsze losy uzależniono od decyzji jej właściciela, czyli króla pruskiego, który był wyznawcą protestantyzmu (Hochleitner, 2016, s. 127-130).

Przedmiotem niniejszego artykułu jest inwentarz kościoła zamkowego w Malborku z 1829 r. W marcu 1826 r. władze państwowe zainicjowały proces prawnego rozdzielenia tej świątyni od miejscowej parafii św. Jana Ewangelisty³. Kwestionowały one nie tylko katolicki zarząd nad tym obiektem sakralnym, ale również rościły sobie prawo do jego majątku⁴. Miejscowa parafia prezentując jego wyposażenie udawała, że sfinansowano je z funduszy kościelnych z myślą o pielęgnowaniu w nim kultu katolickiego. Inwentarz w jej zamysłu nie był w żaden sposób powiązany z administracją państwową, która nie mogła zgłaszać względem niego jakichkolwiek praw. Jego aktualność potwierdzili 5 czerwca 1830 r. członkowie zarządu kościelnego, a więc proboszcz malborski ks. Joseph Wichert, mistrz garncarski Joseph Boehm i mistrz szewski Joseph Wittke⁵.

Należy podkreślić, że inwentarze kościelne (zwłaszcza sporządzane dość rzetelnie i regularnie), zakładając znaczące ich korekty spowodowane wojnami, rabunkami, czy też pożarami, stanowią znakomite źródło do badań historycznych, historyczno-artystycznych, czy też historyczno-liturgicznych. Jeśli chodzi o wspo-

2 Po remoncie kościoła odnotowano, że znajdowały się w nim cztery małe oraz „piaty wielki krzyżacki ołtarz” (Hochleitner, 2016, s. 129).

3 Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (dalej: GStA PK), I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 1, rejencja gdańska do bpa Hohenzollerna, 18 III 1826, (odpis), k. 155.

4 GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Fryderyk Wilhelm III do Altensteina, 18 I 1831, k. 1; Fryderyk Wilhelm III do Schöna, 18 I 1831, k. 2-3.

5 GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Verzeichnis des Vermögens der St. Marien-Kirche zu Marienburg, k. 28.

mnianą świątynię, tego rodzaju zestawienie pozwala odtworzyć zręby pielęgnowanej w nim liturgii. Ołtarze, ich liczba, dedykacja oraz funkcje odzwierciedlały, przynajmniej w ograniczonym zakresie, charakter kultu sprawowanego początkowo dla wspólnoty zakonnej, a następnie dla lokalnej społeczności. Odnosiły się one także do tradycji liturgicznych, czy też zwyczajów pobożnościowych związanych z tym obiektem sakralnym. Nieocenionym świadectwem zamożności fundatorów oraz rodzaju kultu były bez wątpienia naczynia liturgiczne. Garnitury ołtarzowe pozwalały ustalić rangę uroczystości obchodzonych w tej świątyni. Z kolei szaty i insygnia wskazywały na typ oraz funkcję celebracji kościelnych z udziałem nie tylko duchownych, ale także asysty.

Kościół zamkowy w Malborku doczekał się obszernej literatury. Należy wspomnieć przede wszystkim o dwóch publikacjach książkowych, które zostały wydane przez Muzeum Zamkowe w Malborku w 2016 r., a mianowicie: *Kościół Najświętszej Maryi Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja* oraz *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku*. Uzupełniły one dotychczasową wiedzę na temat historii tej świątyni, jej wyposażenia i podejmowanych przy niej działań konserwacyjnych. W tym miejscu należy podkreślić nieocenioną wartość tekstu Michała F. Woźniaka pt. *Wyposażenie kościoła konwentualnego na zamku w Malborku*, ujętego w pierwszym ze wspomnianych opracowań. Autor dość szczegółowo odniósł się do spisów inwentarzowych kościoła zamkowego z XIV i XV wieku dokonując rzetelnej analizy jego funkcji i przeznaczenia. Niestety, dotychczas nie opublikowano szczegółowych inwentarzy z XIX wieku, a konkretnie z okresu przynależności tej świątyni do parafii malborskiej. Ich opracowanie pozwoliłoby ocenić kondycję materialną świątyni, troskę o ten obiekt sakralny, a także sprawowany w niej kult. Z tego względu wydaje się uzasadnione uzupełnienie tych informacji poprzez krytyczną analizę inwentarza kościoła zamkowego w Malborku z 1829 r., który zdeponowano w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin). Niestety, nie natrafiono na inne tego rodzaju zestawienia z czasu jego podporządkowania miejscowej parafii, które pozwoliłyby wyciągnąć dodatkowe wnioski dotyczące zakresu i jakości administrowania świątynią. Należy zaznaczyć, że udostępniony drukiem przez ks. Wojciecha Zawadzkiego jej inwentarz z 1830 r. stanowi najprawdopodobniej skróconą wersję zestawienia z 1829 r. (Zawadzki, 2013, s. 126-127).

STATUS PRAWNY KOŚCIOŁA ZAMKOWEGO W MALBORKU W XIX WIEKU

Kościółem zamkowym w Malborku opiekowali się jezuici do ich kasaty w 1780 r. Władze państwowe pozwoliły dawnym zakonnikom utrzymać pieczę na tym obiekcie przez kilka kolejnych lat. Od połowy lat osiemdziesiątych XVIII wieku traktowano ją jako filię parafii miejskiej, jednakże właściwy nadzór nad tą świątynią przypadł jej dopiero w 1800 r. (Zawadzki, 2009, s. 266; 2013, s. 122-123)⁶. W 1824 r. powstał konflikt pomiędzy pruską administracją a decydentami kościelnymi o prawo własności kościoła zamkowego, a co za tym idzie, o możliwość jego użytkowania. Nadprezydent Prus Wschodnich i Zachodnich Theodor von Schön zabiegał, żeby wyłącznym właścicielem całego kompleksu zamkowego stało się państwo (Jodkowski, 2016, s. 106). W liście do ministra wyznań religijnych, oświaty i zdrowia Karla Altensteina z 10 lutego 1831 r. potwierdzał jednak, że własnością króla, czyli *de facto* skarbu państwa, pozostaje kościół zamkowy, nie zaś jego majątek (rozumiany jako jego uposażenie), który służył do celebracji liturgicznych w tej świątyni. Miał on zresztą pozostać we władaniu miejscowej wspólnoty parafialnej. Do niej też należała decyzja o ewentualnej jego translokacji do innych świątyń na obszarze parafii. Jeśli miałyby się okazać, że opisywany majątek kościelny, częściowo bądź w całości stanowi jednak własność skarbu państwa, ewentualne roszczenia parafii miały być rozpatrywane sądowo⁷. Nieco inaczej wyglądała już opinia wyrażona przez von Schöna królowi pruskiemu 4 maja tego roku. Nie kwestionował on, że kapitał świątyni zamkowej stanowił własność katolickiej parafii, jednak wszystkie sprzęty liturgiczne, które ufundowano na jej rzecz, miały w niej pozostać⁸.

W latach czterdziestych XIX wieku parafia wystąpiła z wnioskiem o przyznanie jej prawa własności kościoła zamkowego oraz do dalszego, wyłącznego korzystania z tego obiektu sakralnego. Sprawie nadano charakter postępowania sądowego. W pierwszej instancji uznano racje strony kościelnej, w drugiej – podważono ten wyrok. Wskutek apelacji, 14 września 1848 r. Najwyższy Trybunał w Berlinie uznał roszczenia administracji państwowej względem całego zamku. Zezwolono jednak wspólnocie kościelnej na dalsze sprawowanie nabożeństw w tamtejszej świątyni. Celebrowanie liturgiczne zawieszono w niej w 1882 r., z powodu zainicjowania gruntowanej renowacji zamku. Po zakończeniu prac, w 1900 r., odmówiono katolikom możliwości użytkowania tego kościoła (Jodkowski, 2016, s. 106-107).

6 GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 1, bp Hohenzollern do Altensteina, 22 XI 1825, k. 102v.; I. HA Rep. 100, Nr. 444, Altenstein do Wittgensteina, 12 XII 1825.

7 GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Schön do Altensteina, 10 II 1831, k. 31-31v.

8 GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Schön do króla, 4 V 1831, k. 37-37v.

MAJĄTEK KOŚCIELNY

Niebagatelne znaczenie przy opisywaniu inwentarza świątynnego posiada analiza majątku kościelnego. Jego część bowiem, obwarowaną zresztą pisemnymi gwarancjami, przeznaczano na utrzymanie budynku sakralnego oraz sprawowanie w nim kultu. Przekładało się to na troskę o dotychczasowe uposażenie oraz zakup nowych paramentów i utensyliów liturgicznych. Jeśli chodzi o XIX wiek, kościół zamkowy w Malborku do 1809 r. nie dysponował majątkiem w gotówce, poza niewielkimi ofiarami zbieranymi na tacę. Nie posiadał także przychodów stałych, płaconych rokrocznie. Z tego względu jego wyposażanie, czy też remonty pokrywała kasa kościelna miejscowej parafii pw. św. Jana Ewangelisty⁹.

Na początku lat trzydziestych XIX wieku kościół zamkowy dysponował już zapleczem finansowym. Specyfikacja jego przychodów, którą przesłano Ministerstwu Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia 7 stycznia 1831 r., umożliwia pobieżną charakterystykę budżetu świątyni¹⁰. Jej majątek składał się z kapitału kościelnego wynoszącego tysiąc talarów oraz legacji o wartości 988 talarów i 10 srebrnych groszy. 230 talarów z tej ostatniej kwoty obciążało Grąbiec na Mazowszu. Z uwagi na umiejscowienie tej wsi poza granicami Prus, pozyskanie tej sumy finansowej wydawało się niemożliwe, a zatem rzeczywista wartość legacji opiewała jedynie na 758 talarów i 10 srebrnych groszy. Jeśli chodzi o kapitał kościelny, ustanowiono go z części sreber kościelnych, które oddano w depozyt państwu pruskiemu na procent od 1 lipca 1809 r. Warto wspomnieć, że wskazaną powyżej legację świątynia malborska zawdzięczała zapisom testamentalnym wdowy Kunigunde von Grąbczewskiej. Legację tę erygowano 8 sierpnia 1822 r. (Jodkowski, 2016, s. 114-115; Zawadzki, 2013, s. 126)¹¹.

Od czasu ulokowania na procent wspomnianego kapitału o wartości tysiąca talarów, prowizja z niego, jak również częściowo z legacji, pozwalała pokryć „nieokreślone wydatki”, co najprawdopodobniej należało rozumieć jako niezaplanowane płatności, a zatem naprawy, niewielkie remonty czy zakup niezbędnych paramentów. Prowizję z legacji pożytkowano m.in. na utensylia (4 talary) i powiększanie beneficjum (2 talary i 20 srebrnych groszy)¹². Wśród analizowanych wydatków

9 GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Verzeichnis des Vermögens der St. Marien-Kirche zu Marienburg, k. 17.

10 GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, ks. Wichert do Ministerstwa Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia, 7 I 1831, k. 15.

11 GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Verzeichnis des Vermögens der St. Marien-Kirche zu Marienburg, k. 17.

12 GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Verzeichnis des Vermögens der St. Marien-Kirche zu Marienburg, k. 17v.

tego kościoła z początku lat trzydziestych XIX wieku warto wspomnieć o honorarium po 26 talarów za celebrowane msze św. przez kaznodzieję niemieckiego ks. Andreasa Foxa i polskiego ks. Franza Arendta. Kościelny Teitz otrzymywał 2 talary i 20 srebrnych groszy, zaś przedstawiciele parafialni, a mianowicie mistrz garncarski Joseph Boehm i mistrz szewski Joseph Wittke – 3 talary i 10 srebrnych groszy. Pensję pobierał również organista Wollmann – 20 talarów i kalikant Ruth – 2 talary (Zawadzki, 2013, s. 126)¹³. Przychody kościelne nie były jednak na tyle znaczące, żeby przeprowadzić gruntowny remont kościoła zamkowego. W takich przypadkach należało pozyskać wsparcie materialne z zewnątrz. Warto wspomnieć, że na ten cel duchowieństwo zbierało fundusze w latach 1820-1823. Wpłaty przekazywano z terenu dawnego oficjalu pomezkańskiego, ale też z Królewca, historycznej Warmii, dekanatu puckiego, mirachowskiego oraz z Tczewa, Brodnicy, Starogardu Gdańskiego, Tucholi oraz z Gdańska. Donację uiszczały także kapituły chełmińska oraz warmińska, jak również biskup poznański (Zawadzki, 2013, s. 126).

INFORMACJE O ELEMENTACH RUCHOMYCH ZAMKOWEJ ŚWIĄTYNI Z 1826 R.

Prace remontowe kościoła zamkowego miały rozpocząć się 29 maja 1826 r. Wynikały one z konieczności naprawy sklepienia. Zakładano, że będą trwały trzy miesiące. Dokładne oględziny wykazały, że uszkodzenia tej partii świątyni nie były jednak znaczące. Postanowiono uzupełnić odpadający, stary tynk, a także dosztukować brakujące cegły. Przy okazji remontu zastanawiano się nad częściową zmianą wyposażenia wnętrza kościoła. Odnotowano wówczas, że tuż przy wejściu znajdował się stary ołtarz św. Stanisława Kostki, z szeroką, murowaną mensą, która utrudniała ruch. Rozważano zatem jego rozbiórkę. Naprzeciwko niego, w tylnej części świątyni, stał ołtarz św. Józefa, który zamierzano przenieść w głąb nawy, *vis a vis* ołtarza św. Antoniego. Pozostałe cztery ołtarze miały pozostać na swoich miejscach (Jodkowski, 2016, s. 110).

13 GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Verzeichnis des Vermögens der St. Marien-Kirche zu Marienburg, k. 21v-22.

SPIS WYPOSAŻENIA KOŚCIOŁA ZAMKOWEGO W MALBORKU Z 1829 R.

Inwentarz kościoła zamkowego z 1829 r. podzielono na kilka działów, na które składa się większość przedmiotów umiejscowionych zarówno w przestrzeni sakralnej, jak i poza nią (głównie w zakrystii).

Tab. 1. Inwentarz złotnictwa z kościoła NMP w Malborku w 1829 r.

Lp.	Przedmiot
1	Cztery serduszka i mały złoty łańcuszek, z czego dwa serduszka znajdowały się w monstrancji
2	Drobniak z imieniem Jezus wraz z różnymi kamieniami i czterema perłami
3	Dwa kandelabry (ich ramiona z żelaza)
4	Gwiazda (wotum) ze złota z pięcioma perłami, z czego jedna wielkości ziarnka grochu
5	Kielich komunijny z pokrywką, z krzyżem i sztucznymi kamieniami, a także patena
6	Łódka do trybularza wraz z łyżką do nakładania kadzidła
7	Mszał w srebrnej oprawie wraz z dwiema srebrnymi klamrami
8	Obraz Matki Bożej z pozłacanej miedzi, w srebrnych ramach
9	Para srebrnych ampulek wraz z tacką (do wina pozłacana)
10	Pozłacany kielich wraz z pateną
11	Pozłacany kielich wraz z pateną – podarunek pruskiego księcia koronnego
12	Pozłacany kielich z ażurową ozdobą oraz patena
13	Repusowany, pozłacany kielich wraz z pateną
14	Srebrna, pozłacana monstrancja ze sztucznymi kamieniami, z tyłu zabezpieczona blachą mosiężną i drutem
15	Srebrna, pozłacana sukienka w ołtarzu głównym, wraz z dwiema koronami, a także 37 promieni i 12 pozłacanych, dużych gwiazd
16	Srebrne wotum z pięcioma zębami
17	Srebrne, pozłacane wotum z różnymi kamieniami
18	Srebrny krzyżyk ze sztucznymi kamieniami
19	Srebrny łańcuch, o długości 24 gdańskich łokci
20	Srebrny, pozłacany krzyżyk z sześcioma zielonymi kamieniami
21	Trybularz z czterema łańcuchami
22	Trzy małe pateny do bursy
23	<i>Vasculum</i> ze stopu (na ołtarzu głównym)
24	Z ołtarza św. Antoniego: obraz Najświętszej Dziewicy, średniej wielkości, na którym znajduje się srebrne odzienie, srebrna, pozłacana korona i 12 srebrnych, pozłacanych gwiazdek

25	Z ołtarza św. Franciszka: srebrne, pozłacane odzienie z kijem pielgrzymim, a na głowie mała, pozłacana korona
26	Z ołtarza św. Ignacego: srebrne, pozłacane odzienie z biretem

Źródło: GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sect. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Inventarium der St. Marienkirche zu Marienburg, k. 25v-26.

Z powyższego zestawienia wynika, że zasób argentariów składał się głównie z niewielkiej liczby wotów oraz utensyliów służących do celebracji liturgicznych. Wśród tych ostatnich należy wskazać kielichy z patenami używane do odprawiania mszy św. O sprawowaniu nabożeństw z wystawieniem Najświętszego Sakramentu świadczy monstrancja. Rangę uroczystości podkreślano dzięki zastosowaniu kadzidła, do czego wykorzystywano wymieniony w zestawieniu trybularz wraz z łódką. Wizerunki świętych, które cieszyły się szczególnym kultem ozdabiano srebrnymi sukienkami. Poza obrazem Matki Bożej, wykonanym z pozłacanej miedzi, sukienkę ze szlachetnego kruszcu posiadał wizerunek Maryi z ołtarza św. Antoniego oraz postaci świętych z ołtarzy św. Franciszka i św. Ignacego. Wśród inwentarza złotnictwa figuruje również kielich z pateną ofiarowany przez następcę tronu pruskiego. Ich poświęcenia dokonał ks. Joseph Zamoyski. We wrześniu 1826 r. landrat malborski zażądał jego zwrotu, ponieważ okazało się, że podarunek był przeznaczony nie dla zamkowego kościoła katolickiego, ale dla kaplicy wielkich mistrzów, którą opiekowali się protestanci [Jodkowski, 2016, s. 108].

Tab. 2. Inwentarz przedmiotów miedzianych, mosiężnych i żelaznych z kościoła NMP w Malborku w 1829 r.

Lp.	Przedmiot
1	Dawny trybularz z mosiądzu z czterema łańcuchami
2	Dwa gongi (<i>Pauke</i>) miedziane
3	Dwie duże, pomalowane na zielono latarnie z blachy, każda z trzema rautami
4	Dziewięć nowych, małych dzwonek ołtarzowych, z czego jedno znajduje się przy drzwiach do zakrystii
5	Forma do wypieku hostii (<i>Oblateisen</i>) z dwiema figurami
6	Kociołek mosiężny na wodę święconą
7	Mały dzwon (sygnaturka) na wieży kościelnej
8	Naczynko na węgielki (trybularz) z żelaza
9	Puszka na hostie z blachy mosiężnej

Źródło: GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sect. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Inventarium der St. Marienkirche zu Marienburg, k. 26v.

Jeśli chodzi o przedmioty miedziane, mosiężne i żelazne, wykorzystywano je głównie w celebracjach liturgicznych. Wśród opisywanych elementów wymieniono również dziewięć nowych dzwonków, co może świadczyć o nadzwyczajnej fundacji bądź darowiźnie na rzecz kościoła.

Tab. 3. Inwentarz przedmiotów cynowych z kościoła NMP w Malborku w 1829 r.

Lp.	Przedmiot
1	14 dużych świeczników
2	Cztery ampułki
3	Cztery konewki do kwiatów (<i>Blumenkannchen</i>)
4	Cztery małe świeczniki ołtarzowe
5	Dwa krzyże
6	Dwie tacki
7	Lampa z trzema łańcuchami wisząca przed ołtarzem głównym
8	Lawaterz (<i>Waschbecken</i>) z podstawką
9	Łódka do kadzidła
10	Naczynko na wodę święconą w zakrystii

Źródło: GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sect. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Inventarium der St. Marienkirche zu Marienburg, k. 26v.

Wśród cynowych przedmiotów znalazły się głównie świeczniki. Nie wiadomo jednak, czy tworzyły tzw. garnitur ołtarzowy, a zatem, czy były wykonane w jednym stylu i kształcie. Dysponowano także cynowymi krzyżami, prawdopodobnie również ołtarzowymi, oraz lawaterzem z podstawką.

Tab. 4. Inwentarz szat liturgicznych z kościoła NMP w Malborku w 1829 r.

Lp.	Przedmiot
1	12 ornatów pierwszej klasy w różnych kolorach
2	21 ornatów trzeciej klasy w różnych kolorach, z czego kilka nienadających się do użycia
3	Czerwona, jedwabna kapa pierwszej klasy na nieszpory
4	Fioletowa, jedwabna kapa drugiej klasy na nieszpory
5	Niebieska, jedwabna kapa pierwszej klasy na nieszpory ze srebrnymi naszywkami i klamrami
6	Sześć ornatów drugiej klasy, z czego każdy z dwiema dalmatykami

Źródło: GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sect. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Inventarium der St. Marienkirche zu Marienburg, k. 26v

Na szaty liturgiczne składały się głównie ornaty i kapy. Te ostatnie uszyto z jedwabiu. Niebieska kapa posiadała na dodatek srebrne naszywki i klamry, co świadczyło o jej znaczącej wartości. Zaznaczono przy tym, że niektóre z ornatów nie nadawały się do użycia.

Tab. 5. Inwentarz pasków liturgicznych (cingulów) z kościoła NMP w Malborku w 1829 r.

Lp.	Przedmiot
1	Dziewięć nowych pasków (cingulów), z czego siedem wykonanych z nitki, jeden czerwony z wełny i jeden czarny; wiele z nich nienadających się do użycia

Źródło: GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sect. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Inventarium der St. Marienkirche zu Marienburg, k. 26v.

Pomimo posiadania dziesięciu nowych pasków, wiele z nich nie nadawało się do użycia. Można domniemywać, że uległy zniszczeniu wskutek wielokrotnego używania, niewłaściwego przechowywania, bądź zostały wykonane z nieodpowiedniego materiału.

Tab. 6. Inwentarz antepediów z kościoła NMP w Malborku w 1829 r.

Lp.	Przedmiot
1	Białe antepedium z czerwonymi, dużymi kwiatami i żółtymi frędzlami
2	Czarne antepedium z białymi wstążkami (niedające się do użycia)
3	Czerwone antepedium z białymi wstążkami
4	Haftowane srebrem antepedium z żółtymi naszywkami

Źródło: GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sect. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Inventarium der St. Marienkirche zu Marienburg, k. 27.

Powyższe zestawienie wskazuje na niewielką liczbę antepediów, które znajdowały się w kościele zamkowym. Warto wspomnieć, że w inwentarzu z 1437 r. wymieniano ich znacznie więcej, używając odmiennych tego rodzaju przedmiotów na święta rytu *totum duplex* i *duplex*, *semiduplex*, święta maryjne i liturgię w okresie oktaw (Woźniak, 2016b, s. 117).

Tab. 7. Inwentarz ksiąg liturgicznych i administracyjnych z kościoła NMP w Malborku w 1829 r.

Lp.	Księgi liturgiczne i administracyjne
1	Dwa małe mszały (missa SS. propria, qua de novo Romano missali acc.)
2	Dwa małe mszały do sprawowania mszy <i>requiem</i>
3	Ewangeliarz
4	Księga rachunkowa legacji von Grąbczewskiej
5	Księga rachunkowa przychodów i rozchodów
6	Mała, niemiecka agenda
7	Pięć dużych mszałów rzymskich

Źródło: GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sect. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Inventarium der St. Marienkirche zu Marienburg, k. 27.

Wśród ksiąg liturgicznych i administracyjnych znalazły się głównie mszały. Dysponowano przy tym aż pięcioma dużymi i czterema małymi mszałami.

Tab. 8. Inwentarz przesłon z kościoła NMP w Malborku w 1829 r.

Lp.	Przesłony
1	Czerwona przesłona z adamaszku ze srebrnymi naszywkami
2	Czerwona przesłona z białymi naszywkami
3	Cztery pary jedwabnych przesłon w różnych kolorach, obszyte wstążką
4	Para białych, jedwabnych przesłon ze srebrnymi kwiatami i złotymi frędzlami
5	Velum na monstrancję
6	Zielona przesłona z adamaszku ze srebrnymi naszywkami

Źródło: GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sect. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Inventarium der St. Marienkirche zu Marienburg, k. 27.

Kościół zamkowy posiadał liczne przesłony, w tym wykonane z wartościowych materiałów (adamaszek, jedwab), które znajdowały swoje zastosowanie głównie podczas czynności liturgicznych.

Tab. 9. Inwentarz nakryć materiałowych z kościoła NMP w Malborku w 1829 r.

Lp.	Nakrycia materiałowe
1	Czerwony dywanik ołtarzowy wraz z czerwonym sznurem do umocowania
2	Dwa dywany
3	Sześć różnych, starych nakryć ołtarzowych
4	Zielona stara zasłona (z tkaniny wełnianej) z dużego ołtarza, używana do jego przesłaniania

Źródło: GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sek. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Inventarium der St. Marienkirche zu Marienburg, k. 27.

Jeśli chodzi o nakrycia materiałowe, znalazły się wśród nich przede wszystkim dywany na posadzkę oraz nakrycia ołtarzowe. Te ostatnie chroniły ołtarze przed zabrudzeniem, gdy nie odbywała się przy nich żadna czynność liturgiczna.

Tab. 10. Inwentarz bielizny liturgicznej z kościoła NMP w Malborku w 1829 r.

Lp.	Bielizna liturgiczna
1	11 alb drugiej klasy
2	167 puryfikaterzy, spośród których wiele nienadających się do użycia
3	22 małe ręczniczki na ołtarze, spośród których niektóre nienadające się do użycia
4	25 humerałów, spośród których niektóre nienadające się do użycia
5	34 <i>subcorporalia</i> (szerzynki), spośród których wiele nienadających się do użycia
6	35 korporatów, spośród których wiele nienadających się do użycia
7	38 lnianych obrusów ołtarzowych, spośród których niektóre nienadające się do użycia
8	Cztery komże drugiej klasy
9	Dwie komże pierwszej klasy
10	Dwie pary obrusów komunijnych (prawdopodobnie do przykrycia balustrady komunijnej)
11	Dziesięć komży bez rękawów
12	Osiem alb pierwszej klasy
13	Sześć dużych ręczniczków, spośród których niektóre nienadające się do użycia

Źródło: GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sek. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Inventarium der St. Marienkirche zu Marienburg, k. 27v.

Wśród bielizny liturgicznej wymieniono 167 puryfikaterzy oraz 38 lnianych obrusów ołtarzowych. W zestawieniu tym ujęto także komże oraz alby, stanowiące elementy ubioru duchowieństwa i służby liturgicznej w trakcie celebracji odbywa-

jących się w świątyni. Część bielizny liturgicznej była jednak zniszczona, o czym świadczyła informacja, że nie nadawała się ona więcej do użytku.

Tab. 11. Inwentarz drewnianego wyposażenia kościoła NMP w Malborku w 1829 r.¹⁴

Lp.	Drewniane elementy wyposażenia
1	35 starych ławek bez drzwiczek
2	Ambona wykonana przez rzeźbiarza
3	Cztery stare konfesjonały
4	Duży ołtarz wykonany przez rzeźbiarza
5	Dwa stare worki na tacę wraz z dzwoneczkami (zapewne na drewnianej rękojeści)
6	Dwie boczne ławy, z czego jedna w zakrystii, a druga przy wejściu
7	Organy z dwoma miechami
8	Stara skrzynka na bieliznę liturgiczną
9	Stara szafa na ubrania w zakrystii
10	Stare dębowe siedziska braci rycerzy (<i>Rittersitze</i>)
11	Stół w zakrystii (kredensja) (przy którym ubierają się księża), wraz z szufladami, przy czym ornaty umieszczono obok bielizny liturgicznej
12	Trzy małe ołtarze wykonane przez rzeźbiarza

Źródło: GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sect. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Inventarium der St. Marienkirche zu Marienburg, k. 27v.

Na drewniany inwentarz kościoła zamkowego składały się przede wszystkim ołtarze, ambona, ławki i konfesjonały. Michał F. Woźniak (2016b, s. 115) wykazał, że w czasach nowożytnych ołtarz główny posiadał barokowe retabulum, wykonane na zlecenie jezuitów w 1687 r., przy znacznym udziale finansowym Kazimierza Ludwika Bielińskiego, starosty malborskiego. Z kolei dwa ołtarze boczne, dedykowane św. Ignacemu Loyoli i św. Franciszkowi Ksaweremu, po zniszczeniach dokonanych przez Szwedów, zostały najpierw odnowione, a następnie, w 1738 r., zamienione na nowe. Nadano im cechy późnobarokowe i regencyjne. Warto nadmienić, że oba retabula wyzłocono w 1741/1742 r. na koszt starosty malborskiego Michała Rexina. Z kolei wyzłocenie ołtarza głównego sfinansował płk. Stanisław Skórzewski, starosta kiszewski.

¹⁴ Dwa małe ołtarze św. Józefa i św. Stanisława Kostki z kościoła zamkowego NMP w Malborku przeniesiono do miejscowego kościoła parafialnego św. Jana Ewangelisty na podstawie zezwolenia z 9 listopada 1827 r.; zob. GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sect. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Inventarium der St. Marienkirche zu Marienburg, k. 27v.

Tytułem rekapitulacji powyższego zestawienia należy zauważyć, że w porównaniu z inwentarzami z 1437 r. i 1439 r., które przeanalizował M. F. Woźniak, w zestawieniu z 1829 r. wyszczególniono małą liczbę wotów. W pierwszym ze wspomnianych inwentarzy wymieniano m.in.: dwa różańce koralowe, osiem pierścieni, w tym jeden srebrny, pozostałe ze złota, siedem małych dzwonek, dwie srebrne nogi, jedno srebrne serce oraz srebrną blachę, na której znajdowało się rytowane i wyżłobione przedstawienie statku (okrętu). W inwentarzu z 1439 r. figurowało już dziesięć złotych i dwa srebrne pierścienie, sześć dzwonek oraz cztery srebrne nogi. Pozostałe elementy odpowiadały wcześniejszemu zestawieniu (Woźniak, 2016b, s. 116). W czasach pokoju przedmiotów tych zapewne przybywało. Warto podkreślić, że wota najczęściej padały ofiarą grabieży, stąd można tłumaczyć pojedyncze przedmioty tego rodzaju figurujące w zestawieniu z 1829 r. Wydaje się mało prawdopodobne, że zostały one przekazane we wspomniany powyżej depozyt państwu pruskiemu w 1809 r.

Należy skonstatować, że w inwentarzu z 1829 r. nie wspomniano o relikwiarzach zdeponowanych w kościele zamkowym, o portatylach umieszczonych w ołtarzach, czy też o krzyżach procesyjnych. Odnotowano natomiast, że kościół nie dysponował ani pieczęcią, ani egzemplarzami dziennika urzędowego (Amtsblatt)¹⁵.

INWENTARZ Z 1830 R.

Ks. Wojciech Zawadzki udostępnił czytelnikom bardzo ogólny inwentarz kościoła zamkowego w Malborku z 1830 r., o czym wspomniano we wstępie do niniejszego artykułu. Wydaje się, że stanowił on skrót przywołanego powyżej zestawienia z 1829 r. Ze względu na jego odniesienie do analizowanego inwentarza warto go przytoczyć. Składał się on z następujących elementów: „wota w złocie, srebrze i złożonym srebrze, w postaci krzyżyków, łańcuszków, serduszek i gwiazd, niektóre z perłami i szlachetnymi kamieniami, srebrna złożona monstrancja ze szlachetnymi kamieniami, patena i puszka ozdobiona szlachetnymi kamieniami, trzy złożone kielichy mszalne z patenami, złożony kielich z pateną (dar księcia pruskiego, późniejszego króla Fryderyka Wilhelma IV, ofiarowany kościołowi w 1824 r.), dwa świeczniki, kadzielnica, mszał ozdobiony srebrem i dwiema srebrnymi klamrami. Ponadto w kościele znajdował się ołtarz św. Ignacego Loyoli (ubranie i biret Ignacego w złożonym srebrze), ołtarz św. Franciszka (ubranie świętego w złożonym srebrze, z pielgrzymią laską a na głowie mała złożona korona), ołtarz św. Antoniego (w ołtarzu postać Maryi średniej wielkości, ubranej w srebrną sukienkę, ze srebr-

15 GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sek. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 3, Inventarium der St. Marienkirche zu Marienburg, k. 28.

ną złożoną koroną i 12 srebrnymi, złożonymi promieniami). W głównym ołtarzu obraz Matki Bożej miał sukienkę ze złożonego srebra, dwie korony, 37 promieni i 12 złożonych, dużych gwiazd” (Zawadzki, 2013, s. 126-127). Wizerunek Matki Bożej był wykonany na miedzianej, złożonej blasze a rama była srebrna. W inwentarzu wymieniano także ambonę, organy z dwoma miechami, cztery stare konfesyjonały i 35 ławek (Zawadzki, 2013, s. 127). Powyższe zestawienie w zasadniczej części odzwierciedlało zatem analizowany inwentarz z 1829 r. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na adnotację z 1866 r. Narzekano wówczas, że paramenty używane podczas liturgii zużyły się i sprawiają przygnębiające wrażenie, podobnie jak bielizna kościelna. Planowano także przetopienie wybrakowanych świeczników na ołtarzu (Jodkowski, 2016, s. 110-111). Mogło to świadczyć o zaniedbaniach dotyczących troski o kościół, bądź braku funduszy na renowację, czy też kupno nowych przedmiotów używanych w kulcie.

WYPOSAŻENIE KOŚCIOŁA Z CZASÓW KONRADA STEINBRECHTA

Restauracja zamku, a zwłaszcza kościoła zamkowego, zainicjowana w 1882 r. wraz z powołaniem Konrada Steinbrechta na jej kierownika, miała przywrócić temu kompleksowi wygląd z połowy XIV w. W związku z tym postanowiono wyeliminować z wnętrza świątyni historyczne nawarstwienia, zarówno w zakresie wyposażenia, jak i dotyczące przekształceń architektonicznych. Oznaczało to ogłocenie jej wnętrza z barokowego i późnobarokowego wyposażenia z czasów jezuitów. Spośród inwentarza świątynnego usunięto m.in.: ołtarze, ławki, ambonę oraz prospekt organowy z XVII i XVIII wieku. Pozostawiono jedynie zachowane fragmenty gotyckich sprzętów kościelnych. Wśród nich znalazły się takie elementy jak: mensa i skrzynia retabulum ołtarza głównego w prezbiterium oraz stalle braci rycerzy w nawie. Okazały się one zresztą rdzeniem przyszłej kreacji konserwatorskiej. Warto nadmienić, że podczas przeprowadzanej w 1882 r. rozbioru barokowego retabulum ołtarza głównego, została odsłonięta masywna środkowa część dawnego szafiastego ołtarza, wykonana z drewna dębowego, a przy tym okuta szerokimi żelaznymi listwami. Do 1895 r. pozostawiono w szczątkowej formie również balustradę komunijną (Woźniak, 2016a, s. 119-121; Czapska i Butryn, 2016, s. 219).

ZAKOŃCZENIE

Idea przyświecająca restauracji zamku za czasów Konrada Steinbrechta zakładała pozostawienie średniowiecznych elementów we wnętrzu kościoła. Usunięto wówczas większość utensyliów pochodzących z późniejszych epok, które

wykorzystywano do celebracji liturgicznych. Nowa aranżacja wystroju świątyni stanowiła niezbity dowód, że do drugiej połowy XIX wieku zachowało się niewiele sprzętów z czasów krzyżackich. O rodzaju i ilości paramentów, a także utensyliów kościelnych, zgromadzonych w kościele zamkowym w okresie jego podporządkowania parafii katolickiej, świadczy jedynie inwentarz z 1829 r. Niestety, jego analiza uniemożliwia datowanie i określenie proveniencji zgromadzonych artefaktów, zwłaszcza cennych argentiów. Należy jednak domniemywać, że ponad stuletnia opieka jezuitów nad tą świątynią najsilniej odzwierciedliła się w jej wystroju, czy też przedmiotach wykorzystywanych w celebracjach liturgicznych. Szereg zniszczonych elementów, które przechowywano, mógł stanowić dowód trudnej sytuacji finansowej kościoła w pierwszej połowie XIX wieku i jego drugorzędnej roli w lokalnym duszpasterstwie. Świątynia zamkowa nadal jednak była miejscem sprawowania kultu oraz celem ruchu pielgrzymkowego. O wzmożonym ruchu pątniczym w święta maryjne i Zielone Świątki informowano jeszcze w 1870 r.¹⁶ Zapewne ze względu na traktowanie tego kościoła jako sanktuarium maryjnego składano wota, oddając szczególną cześć wizerunkom Maryi i świętych. Zawieszenie katolickich nabożeństw w tej świątyni nastąpiło w 1882 r. Po zakończeniu restauracji kościoła w 1900 r., władze państwowe odmówiły przekazania go wspólnocie katolickiej. Jego poświęcenie, które przeprowadził nadworny, protestancki kaznodzieja z Berlina, odbyło się 5 lipca 1902 r. W uroczystości uczestniczył nawet cesarz Wilhelm II (Jodkowski, 2016, s. 107, 111).

16 Por. Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, AB III M 8, Wien do bpa Krementza, 11 XI 1870.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, AB III M 8.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 3, Abt. VII, Nr. 7, Bd. 1, 3.

Literatura

Czapska, M., i Butryn, B. (2016). Wyposażenie kościoła w czasach Conrada Steinbrechta. W: J. Hochleitner i M. Mierzwiński (red.), *Kościół Najświętszej Maryi Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja* (219-245). Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Hochleitner, J. (2016). Remonty w kościele zamkowym w okresie staropolskim (XVI-XVIII w.). W: J. Hochleitner i M. Mierzwiński (red.), *Kościół Najświętszej Maryi Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja* (127-131). Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Jodkowski, M. (2016). Katolicka świątynia pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny na Zamku Wysokim w Malborku w XIX wieku (do 1882 r.). W: J. Hochleitner (red.), *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku* (105-116). Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Woźniak, M. F. (2016a). Ołtarz główny w kościele zamkowym w Malborku na początku XX w. W: J. Hochleitner (red.), *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku* (117-139). Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Woźniak, M. F. (2016b). Wyposażenie kościoła konwentualnego na zamku w Malborku. W: J. Hochleitner i M. Mierzwiński (red.), *Kościół Najświętszej Maryi Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja* (113-124). Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Zawadzki, W. (2009). *Duchowieństwo katolickie oficjaluatu pomezaniańskiego w latach 1525-1821*, t. 1, *Studium prozopograficzne*. Elbląg: Studio Poligrafii Komputerowej „SQL”.

Zawadzki, W. (2013). *Zakony w Pomezanii w XVII-XIX wieku*. Olsztyn-Elbląg: Studio Poligrafii Komputerowej „SQL”.

INVENTORY OF THE CHURCH OF THE BLESSED VIRGIN MARY AT THE HIGH CASTLE IN MALBORK FROM 1829

SUMMARY

The castle church in Malbork was the main place of liturgical celebrations for the Teutonic Order in the Middle Ages. In modern times, it was handed over to the Jesuits, who furnished the temple with Baroque and late Baroque equipment. After their dissolution, the temple became a branch of the town church. The renovation carried out by Konrad Steinbrecht from 1882 resulted in the emptying of the temple, which was to be given a medieval appearance. Its inventory from 1829 is therefore of inestimable historical value. On its basis, it is possible to reconstruct the religious life associated with this sacred building. The list of items belonging to the church included argentaria, copper, brass, iron and tin elements, liturgical vestments, cingula, antepedia, liturgical and administrative books, screens, fabric covers, liturgical undergarments and wooden objects. A large part of the equipment was unusable. Many items appeared to be scattered and incomplete (e.g. votive offerings).

